

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'373.7

ВТІЛЕННЯ СТЕРЕОТИПНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЕТНОМЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ІНШИХ НАРОДІВ У ФРАЗЕОЛОГІЇ І ПАРЕМІОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНИХ ГРУП “ЄВРЕЇ” І “ЦИГАНИ”)

Агаркова І. Ю.

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків, Україна

У статті проаналізовано поняття стереотипу, визначено його особливості, розглянуто фразеологічні одиниці (ФО) як репрезентанти мовних стереотипів щодо представників етнічних груп *євреї* та *цигани*.
Ключові слова: мовний стереотип, фразеологічна одиниця, етнічні групи, євреї, цигани.

Проблема мовного стереотипу виникає тоді, коли одна нація чи народ починає жити поруч з іншим незнайомим для неї етносом. Починається спостереження за звичками, традиціями, побутовими умовами “своїх” і “чужих”. Результати цих спостережень та їх оцінка передається за допомогою мови, бо мова – це матеріальна основа, на яку спирається мислення в процесі свого вияву, й одночасно матеріал, в якому воно втілюється. Досвід суспільства зафіксовано у мові, її лексичному складі, граматиці та фраземіці. У процесі вивчення мови людина пізнає світ крізь призму бачення саме цієї мовної спільноти. Специфічні обставини життя народу створюють свої, характерні тільки для однієї мови вислови, приказки, прислів'я, що разом із іншими нормативними чинниками зумовлюють дух цієї мови й її національну самобутність. Як мовні знаки національної культури фразеологічні одиниці (ФО) переважно покривають ті ділянки дійсності, що безпосередньо пов'язані з психічними процесами, діяльністю людини, її індивідуально-психологічними особливостями [1]. Історико-культурний компонент українських фразеологізмів, – як зазначає О. Назаренко, – полягає у значенні слів як узагальнених зауважень, заснованих на людських оцінках і концепціях.

Більша частина лексем-компонентів ФО передає національні особливості завдяки усталеним народним асоціаціям, бо ФО з'являються у мові як знаки вторинної номінації дій і станів, що вже мають свої первинні назви. [1].

Як зазначив О. Майборода, особливістю фразеологізмів як номінативних одиниць є те, що вони, по-перше, називають уже названі предмети чи поняття; по-друге, фразеологізми у переважній більшості виражають оцінку, якій належить

творча роль, бо вона значною мірою формує складну назву, що ґрунтується на повному або частковому семантичному переосмисленні компонентів фразеологічної одиниці в цілому. Внутрішня форма фразеологізму виражає засіб бачення світу, або, точніше, є засобом відображення навколишньої дійсності [2]. ФО є потужним фактором передачі соціального досвіду, історичної пам'яті народу, етнокультурних традицій і національної самобутності.

Перш ніж перейти до розгляду фразеологізмів, що характеризують етноментальні особливості євреїв і циган, розглянемо поняття “стереотип” і його роль у лінгвістиці. Дослідженню цього питання присвятили свої розвідки О. Белова [3], Н. Годзь [4], О. Левченко [5] В. Телія [6].

Термін “стереотип” отримав загальне визнання, як підкреслює О. Белова, завдяки роботі У. Ліппманна “Publicoptions” (1922), в якій стереотипи визначались як “образи у нашій свідомості” (the pictures in our heads). Він підкреслює особливість цього поняття – орієнтованість на певний ідеальний образ світу, що формується в свідомості представників того чи іншого суспільства, і здатність відповідати суспільним очікуванням [3]. На сучасному етапі феномен стереотипізації та його дія досліджується в працях багатьох учених, але найбільш цінними є результати досліджень Е. Сепіра, О. Потебні, М. Жинкіна, О. Реформатського, які вивчали особливості мови й можливості зіставлення та порівняння культур за допомогою національних мов, мовних стереотипів, дійшли висновків про взаємозв'язок мови та духовної культури [4]. Як зазначає Н. Годзь, стереотипи регулюють норми співвідносин між особою і спільнотою, внутрішньоетнічні норми спілкування та зовнішньоетнічні стосунки. Стереотип, як “комунікативна одиниця”, уособлює схематизовану уяву, стандарт самоуявлення. Він діє як механізм миттєвого оцінювання та такого ж швидкого забезпечення уніфікованої копії з певної архетипової форми. Дослідниця наголошує на двоплановості дії стереотипів: циркуляції у сфері побутової свідомості про шарку традиційно-побутової культури та можливості їх зберігання як феноменологічних когнітивних структур у свідомості носіїв і передачі між поколіннями. Головною рисою стереотипів є схематичність та максимальне спрощення [4].

У статті Б. Михайлова наводиться думка В. Телії про те, що “стереотипи, або еталони, є тією зв'язною ланкою, яка поєднує сприйняття, мислення і мову. Вони становлять свого роду константи мовної картини світу, оскільки через ці імена в концептуальну картину світу вплітається те побутове уявлення про світ, яке зафіксоване цією мовою” [6].

О. Белова у своїй роботі звертає увагу на те, як стереотипи вивчаються у лінгвістиці. Так, із позиції лінгвістів стереотипами вважаються усталені конвенціонально семантичні та/або формальні конструкції, які формують культурно-мовний образ об'єкту. При лінгвістичному підході стереотип може належати до двох різних площин мови – формальної (фразеологія, мовні кліше, формульність, принциповості меж мовних конструкцій) або семантичної (сміслові конотації мовних одиниць, що супроводжують основне/первинне значення) [3]. Для лінгвістичного вивчення стереотипу найбільш важливим є такі аспекти як стереотип і його мовний знак, стереотип і значення слова (стереотип і когнітивна семантика),

когнітивна структура стереотипу, способи концептуалізації мовної дійсності. Стереотип є також суб'єктивно детермінованим уявленням предмета, в якому співіснують описові й оцінні ознаки, і яке є результатом тлумачення дійсності у межах соціально вироблених пізнавальних моделей [3].

Отже, для мовного стереотипу є характерним:

- Сформованість у свідомості представників того чи іншого етносу ідеального образу світу, який є для них стандартом;
- Усталеність, схематичність і максимальна спрощеність конструкції культурно-мовного образу об'єкта;
- У ньому обов'язково поєднується описовість і оціночна ознака якоїсь події.

Схематично формування стереотипу можна представити так:

Сприйняття → Мислення → Оцінка → Мова.

Отже, розглянувши поняття стереотипу і визначивши його особливості, ми можемо перейти до розгляду ФО як репрезентантів мовних стереотипів щодо представників інших народів.

Завдяки фразеологізму люди з давніх-давен передавали у коротких, але змістовних висловах свої емоції, спостереження, ставлення до світу й інших людей. Як зазначає О. Майборода, фразеологія має певний зв'язок із життям суспільства, вона відображає історію життя свого носія, розвиток його світогляду й уявлень, особливості формування психологічного укладу [2].

У фразеологізмах простежується уявлення про представників іншого етносу, його інтелектуальний і моральний рівень, звичаї і традиції. Вони формуються протягом століть, у процесі спілкування етносів (*Не робив жид на хліб, та й циган не буде; Московський час, як жидівський зараз; Жид брехнею живе, все з нас тягне; Обдурив мов циган на ярмарк; Лях тоді добрий, як спить, а пробудиця, то біда; Москаль як ворона, та хитріший чорта; І на Січі мудрий німець картопельку садить*) [7]. Прислів'я виражають думку народу, народну оцінку життя, спостереження народного розуму, це перлини народної дотепності. За кожною з них стоїть авторитет поколінь, що створювали їх.

За всю історію дослідження фразеології образні одиниці вивчалися у різних аспектах як українськими, так й іноземними мовознавцями-фразеологами, але є аспект в українській фразеології, який тільки-но починають вивчати і дослідження з цієї проблематики одиничні. Це проблема етнічних мовних стереотипів в українській фразеології. Цій темі присвячені дослідження О. Белової, Ю. Кохана [8], І. Кубрак [9], І. Лосева [10], О. Майбороди, О. Назаренко. Ця тема є актуальною у наш час, бо фразеологізми цієї групи розкривають внутрішній світ українця, його історичну пам'ять, дають змогу простежити всю історію держави, дослідження таких фразеологічних одиниць, як зазначив у своїй статті Ю. Кохан, репрезентує етнокультурний аспект аналізу стійких словосполук у процесі стереотипізації етнічних уявлень про людину та дає можливість для когнітивного аналізу [8, с. 14]. Окрім цього, вивчення й аналіз таких фразеологізмів має міждисциплінарний характер, тут сполучаються різні наукові напрями – філософський, етнокультурний, психологічний і лінгвістичний.

У своїй статті ми ставимо за мету проаналізувати фразеологізми, у яких відбито сприйняття українцями таких етнічних груп, як євреї і цигани, які з Середньовіччя живуть серед українського народу. І як показують фразеологічні збірки (М. Номиса [7], О. Юрченка, А. Івченка. [11] і фразеологічний словник української мови [13]), саме про представників цих народів зібрана найбільша кількість фразеологізмів. Їх аналіз має лише мовознавчий характер, дослідження не містить жодних антисемітських настроїв чи приниження циганського народу.

Кожний народ, як підкреслює О. Белова, намагається осмислити себе, своє місце в історії та культурі не лише спираючись на писемні джерела й історичні факти, але й звертаючись до фольклорної пам'яті, традицій і вірувань. У народній культурі ставлення до представників інших етносів головним чином визначається поняттям етноцентризму, коли свої традиції, своя релігія, свої звичаї та мова вважаються єдино справжніми і правильними. Воціночному компонентієтнокультурних стереотипів переважає негативне ставлення до представників інших етносів і конфесій, що обумовлено не тільки етноцентризмом, а й явищем мегаломанії – самовозвеличенням – що властиво всім народам на певному етапі їх історичного розвитку та є необхідним елементом народного менталітету. Фольклорний матеріал дає достатньо колоритну картину уявлень слов'ян про побутовий уклад, релігійні погляди й обрядовість їх етнічних сусідів [3] (*Набожний – як жид подорожній; ксендз, жид та собака – усе віра однакова; Над жида нема кріпшого в вірі; „Циган, якої ти віри?” – „А тобі якої треба?”; Жид ні сіє, ні оре, а обманом живе; На те циган матку б'є, щоб ёго жінка боялась*) [7].

Важливим є те, що національні особливості виявляються у специфічній образності фразеологізмів, яка виникає внаслідок оригінального поєднання понять, що створюється на основі постійних асоціативних реалій, тобто словесних образів-символів, які є результатом образного переосмислення предметів і явищ, що у результаті метафоризації, окрім прямого значення, можуть уживатися переносно для позначення властивостей інших предметів і людських емоцій. У процесі аналізу образної системи фразеології стає зрозумілим, що сам вибір образу-прототипу – це вже вираження національного світосприйняття [12]. Національні стереотипи передаються від покоління до покоління разом із набором генів і хромосом, з мовою та кольором шкіри. Стереотипи – це елемент соціокультурної пам'яті суспільства [6].

Необхідно розуміти, що народи не існують в ізоляції. Їх історичне життя здійснюється в широкому контексті різноманітних і багатомірних взаємовідносин з іншими народами. Тому однією з важливіших проекцій національного характеру є національний імідж – тобто той образ, в якому той чи інший образ сприймається представниками інших народів і, у той же час, образ, в якому конкретний етнос репрезентує себе перед іншими, утверджує себе перед ними [12].

Проаналізувавши збірки М. Номиса, О. Юрченка, А. Івченка, ми вибрали фразеологізми, що характеризують життя та побут євреїв і циган. Зібраний матеріал розподілили на кілька груп: рід занять, сімейні стосунки, погляди на релігію, ставлення до праці, особливості національного характеру.

Євреї, за спостереженнями наших пращурів, в основному займалися торгівлею, неможливо було без них уявити ярмарок (*Без єдиного ж жида ярмалка буває? Про одного жида ярмарок буде; Коли б єдин жид, то був би ярмарок; Розташувавсь, мов жид у ярмарку; Забавив сі як жид на ярмарку*) [7]; цигани асоціювалися з обміном коней і ковальством (*Менджує словом, як циган кіньми; Міняється як циган; Міняє як циган кобилу; Тарабанить як циган кіньми; Наліг як циган на ковадло; Наліг як циган на точило*) [7], [11]. Але, як зазначив Ю. Кохан, для українця образ цигана невіддільний від крадіжки та шахрайства і це не безпідставно (*„Цигане, твого сина в коморі поймали” – „Е, в коморі!.. Якби то в полі, та на добрім коні! – тоб то ёму було стидно!”; Оглядівсь циган, та в ягоди*) [7]. У статті Ю. Кохана наведено приклад із фразеологізмом *циганське сонце*, що позначає місяць і відтворює злодійкуватість циган. Це стереотипне уявлення автор передає за допомогою схеми: крадіжка – своєрідна «робота» цигана → крадуть здебільшого вночі → уночі світить місяць → для цигана місяць є тим, чим є сонце для інших людей, які працюють удень, → місяць – циганське сонце (8, с. 16). Отже, євреї та цигани здебільшого не займалися фізичною працею, не виявляли хисту до різних галузей господарювання (*Знаєця, як циган на вівцях: яка сива, така й сита. ... яка чорка, та й сита; „Чи добрі, цигане, бджоли?” – „Хто їх зна, чи вони добрі, чи ні! А що мед, то тяжко солодкий”;* *Знається як циган до бджіл; Знається як циган на вівцях*) [7], [11]. Таке ставлення до праці представників цих народів знайшло осудливу й іронічну оцінку у фразеологізмах (*Не робив жид на хліб, та и циган не буде; Жид ні сіє, ні оре, а обманом живе; Кваписся, як жид молотити; Покинь, жиде, жидувати, ходім хліба заробляти; Збирається як циган молотити; Взялись як жиди за оранку; Жвавий як жид молотити; Квапиться як жид молотити; Як циганська кобила: день біжить, а три дні лежить*) [7], [11]. Треба наголосити на тому, що євреї не з власної волі ігнорували та цуралися фізичної праці й землеробства: влада не дозволяла євреям мати власну землю та займатися сільським господарством, тим самим вони були приречені на торгівлю та ремісництво.

Розглянемо фразеологізми, що характеризують ставлення цих народів до релігії та релігійних традицій. Треба зазначити, що за релігійними віруваннями євреї не вживають сала. Це відображається у тих фразеологізмах, які підкреслюють, що людина чогось дуже боїться або чогось цурається чи уникає (*Набожний – як жид подорожній; Над жида нема кріпшого в вірі; Дбає як жид за солонину; Гидиться як жид салом; Викурив як жида салом; Боїт сі як жид солонини; Боїться як жид сала; Жиди, жиди, кателики, не нашої віри: у середу, у п'ятницю сироватку ілі; Жид хату закладає, то моркотить (Богу все молиця); „Циган, якої ти віри?” – „А тобі якої треба?”*) [7], [11]. Як бачимо з наведених прикладів, єврейський народ відзначається більшою релігійністю, твердістю у вірі та дотриманням своїх релігійних традицій.

Майже однаково у фразеологізмах характеризується така риса характеру євреїв і циган, як брехливість і хитрість (*Жид брехнею живе, все з нас тягне; Жид ні сіє, ні оре, а обманом живе; Жид, як не збреше, то удавиця; Жеби жид був з неба, вірити йому не треба; Жид, як не обшукає, то навет и не пообідає; Жид, и мовлячи, вчиця обманути; Од ёго як од жида правди; Ждати як од жида правди; Казав циган:*

„Нема ні в кому правди, тільки в мені” – Нема ні в кому правди – тільки в мені трошки; Обдурив мов циган на ярмарку; Віра як циганська міра; У мене (каже циган) три сини та всі три угадки: як скажуть – один, що буде дощ, другий, що сніг, третій, що соняшно – як раз котрий вгада!; Засмикали, як циган сонце (Циган пішов на заклад, що буде косити до західсонця; але притомившись добре, і почав його благати і репетувати, щоб мерщій заходило); Крутить як циган сонцем) [7], [11].

У фразеологізмах зі співчуттям змальована бідність циган та їх сімейні стосунки (Як не мають домів – щоб и щастя не мали; На те циган матку б'є, щоб його жінка боялась; Кождий циган свої діти хвалить; Хвалиця як циган своїми дітьми; У нас поциганськи: не хоче робити – не силуї, їсти не хоче – бий; Багатий як циган на блохи; Грошей як у цигана свиней; Зігрівся як циган у в'ятері; Затишно як циганові за драбиною; Затишно як циганові за пужалном; Нагрівся як циган під ятером; Обдертий як циган) [7], [11]. Також можна розглянути такі фразеологізми, як *циганське тепло* та *проймає циганський піт*. Фразеологізм *циганське тепло* вживається у жартівливому значенні й означає низьку температуру повітря та холод. Виник він, на нашу думку через те, що у циган, як відомо, не було своїх хат, ночували вони просто неба за будь-якої погоди і звичайно взимку та восени дуже мерзли. Через це і почали низьку температуру називати циганським теплом. Фразеологізм *проймає циганський піт* у фразеологічному словнику української мови [13, с. 642] пояснюється як хто-небудь дрижить від нервового збудження, страху, холоду. Отже, етимологію цього фразеологізму можна схематично передати у такий спосіб *проймає циганський піт* – холодно → живуть дуже бідно → не мають власних хат і теплого одягу → дуже мерзнуть і дрижать від холоду. Також етимологію можна пояснити по-іншому: *проймає циганський піт* – страшно → бояться, щоб хтось не побачив → тремтять від страху.

Отже, проаналізувавши фразеологізми про представників циганського й єврейського народів, можемо зробити висновок, що такі фразеологічні одиниці містять у собі багатий лексичний і етнічний матеріал, за допомогою якого фразеологія як наука може і надалі всебічно вивчатися та поєднувати у собі все нові і нові наукові напрями. Вони характеризують і розкривають, перш за все, внутрішній світ українця, його уявлення й емоційну оцінку своїх сусідів, ставлення до чужої культури, релігії та побуту.

Список літератури

1. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету // www.tspu.edu.ua
2. Майборода О. А. Українська фразеологія як джерело народознавства // <http://ukrlibrary.org/1004.htm>
3. Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование) // www.ruthenia.ru/folklore/belova10
4. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці // <http://disser.com.ua/contents/4162.html>
5. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів: ЛІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
6. Михайлов Б. Национальные стереотипы. Сила и слабость // <http://www.ruthenia.ru/folklore/hristoforova5.htm>

7. Українські приказки, прислів'я і таке інше/ Укладач М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
8. Кохан Ю. І. Фразеологія української мови як вияв стереотипних уявлень про етноментальні особливості представників інших народів // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія „Філологія”. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, С. 14-17.
9. Кубрак І. С. Фразеологизмы-идиомы как воплощение этноментальных и лингвокультурных аспектов в картинах мира // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія „Філологія”. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – № 631. – С. 101-105.
10. Лосев І. Українці в російських етнокультурних стереотипах // www.niss.gov.ua
11. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.
12. Швецова А. В. К проблеме аналитики национального характера как феномена культуры // www.ccssu.crimea.ua/internet/Education/notes/edition11/n01114.html
13. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – Т. 2. К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.

Агаркова І.Ю. Воплощение стереотипных представлений об этноментальных особенностях представителей других народов во фразеологии украинского языка (на материале фразеосемантических групп "евреи" и "цыгане")/И.Ю.Агаркова// Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24 (63), №1 Ч.2. – С. 3-9

В статье анализируется понятие стереотипа, определяются его особенности, рассматриваются фразеологические единицы (ФЕ) как репрезентанты языковых стереотипов по отношению к представителям этнических групп *евреи и цыгане*.

Ключевые слова:языковой стереотип, фразеологическая единица, этнические группы, евреи, цыгане.

Agarkova I.Yu. Realization of stereotyped ideas about ethnic mental peculiarities of other peoples in Ukrainian phraseology (based on phraseological group "Jews" and "Gipsy")/ I.Yu. Agarkova// Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. – Series: Phylology. Social communications.– 2011. – V.24 (63), №1 P.2. – P. 3-9

The concept of stereotype, its peculiarities are analyzed in this article. Idioms which represent stereotyped attitude towards the representatives of ethnic group like "Jews" and "Gipsy" are considered.

Key words: language stereotype, phraseological unit (idiom), ethnic group, Jew, Gipsy.

Стаття надійшла до редакції 5 листопада 2010 р.